

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3040 Çağdaş Hakas Edebiyatı
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

1970-1980 чыллардағы хакас проза

70-80 чылларда хакас литературазында аймах-пасха темалыг илееде хоос очерктер, чоохтар, повестьтер чарых көргеннер. Хакас писательлер, чонның иргідегі паза үр ниместегі хониин хоостап, ол тустардағы пай пілістіг матырның омазын чайапчалар.

Пу чылларда, өөнінде, улуғ чоох жанры тыыпча. Н.Тиников «Күн сузында» паза «Тіріг кизи өлбечең» улуғ чоохтары, хакас чонның ырыстыг үлүске читкен чолын чоллап, кизилер аразындағы палғалыс, кизиниң сағыс-көгізи чон хонииндағы хазыр хорығларда алғыпчатханын алғым үзүрче. Өөн матырлар Павел Самсоновичтиң паза Опанның омалары пастыра хакас чонның хониин 30 чыллардаң 70 чыллардағы күннерге читіре чоллапча. Пу омалардаң хакас чонның совет хылыхтыг піріктірілген омазы, төріп, тилеени іле көрінче. Писатель оларны, аймах пероснажтарнаң палғалыстыра чарыдып, улуғ хорылыстар өтіре апарча.

Че, өөнінде, пу улуғ чоохтарда хакас литературазында пастағызын на хакас ипчиниң Совет үлгүзи тузында, харасхы чуртастаң чарылып, піліс алып, чон аразына кірчеткені, чон аразында улуғ аарласнаң тuzаланчатханы хоосталча. Сынап, «Ыраххы аалдағы» ипчилер наа үлгү нима ағылчатханын ам на сизиніп пастапчатхан ползалар, Павелниң ічезі Танча, Маниса Апсаловна, Макрей Муклаевна — наа хоних пүдірчеткен совет ипчилер. Совет үлгүзи пирген правонаң тuzаланып, олар ирлернең тиң чарыдығлыг тоғыс апарчалар, хайдаг даа тоғысха сыданып, чонға туза ағылып істенчелер. Пу ипчилерниң чуртазы, ырызы паза хомзыны прай хакас ипчилерниң хониин, амғы чуртассар чолын киречілепче.

70-80 чылларда пазылған улуғ чоохтарның полтазында мындаг темалар

чарыдылча: чоннар аразындағы ынархас амыр хоных пиктирінде улуғ күс полчатханы, амғы туста чиит төлнің ырызы тыыпчатханы, ипчі кізінің иргідегі чуртазы паза пүүнги артых үлүзі, хакас чонның Илбек Адалығ чаадағы махачы күрезии.

Кізінің омазын, хылиин семьяда, істеністе, нанчыларынаң палғалыста хоостап, аның сағыс-көөгизін, тоғысха хайиин тирең үзүрчелер прозаиктер Н.Тиников, Ф.Бурнаков, Н.Тюкпиеков, Г.Казачинова, В.Татарова, Митхас Туран.

Пу авторларның улуғ чоохтарында чонның чайаачы істенізі паза сағыс-көгізі алғым хоосталча. Улуғ чоохтарның өөн сағызы — кізінің ырыстығ, пай хонии істеніснең не палғалыстығ. Тоғысха пызығ кізі чонға махтатча. Матыр тоғыс кізінің көңнін чарытча, чуртаста арбын аралазып, иткен нимезіне поғдархирға оңдай пирче.

Н.Тюкпиеков «Хыстағда» паза «Чайлағда», Г.Казачинова «Той» паза А.Халларов «Акай» улуғ чоохтарда, К.Нербышев «Алтын нымах» паза аннаң пасха чоохтарда, 70 чыллардағы хоныхты көзидіп, чонның ис-пайына сын ээ чили хайчатхан, чуртастағы читпестернең күресчеткен чиит матырларның піріктірілген омаларын хоостапчалар.

«Чайлағда» улуғ чоохтың өөн матыры Антиптің үлүзі пүүн аалларда чуртапчатхан көп сөбірелернің үлүзіне төйі. Улуғ олғаннары, пөзік үгредіг алып, тиксі Союзта тараглап парғаннар, кири іце, тізең, очы оолғынаң чуртапча. Антип, отыс чылларда саблығ колхозник полған іцезінің чолынча парып, колхоз малын хадарча. Он класс тозып, хсхы курстарда алған пілізін тоғыста тузаланып, ол малның саан көдірерге, сүт көбдин аларға прай күзін салып тоғынча.

Чуртаста даа Антип пазымның, нымзах чүректіг кізі. Ол прай нимее чарых көөнең, паарсах чүреенең теелче. Че хачан хынған хызы ниик сағыстығ полғанын сизін салғанда, ол аннаң сах андох хыйа-тоғыр полибысча. Пу чиит оол. Ол ам даа чуртаста урунчатхан талазығларны орта үзүрерге көніккелек. Автор аның чобаан, өкпезін пазын полбинчатханын киртістіг хоостапча. Че улуғларның чөбі, паарсах хайии сылтаанда, ол пазох ачых-чарых көңніліг

тоғынып пастапча.

Улуғ чоохта чиит малчыларның чуртазы, тоғызы, көңні прай саринаң толдыра хоостал парған. Полғанының на позының хылии, чуртасха көрізі, тоғысха хайии. Автор піреде соғлап, піреде хормачыланып хоос сөснен хоостап салған чиитернің омазын. Ідөк толдыра чарыт салған Типтона уучаның, Арсентий Романовичтің, Сидор Ивановичтің омаларын. Пу көп ниме көрген, наа хоних пүдірерінде өткін араласхан улус чииттернің сын нанчызы, үгретчізі полча.

«Хыстағда» улуғ чоохта Н.Тюкпиеков ідөк чиит тоғысчының тоғысха, чуртас сурығларына хайиин, ол-пу нимее сағысха түсчеткенін хоостапча. Он класс тоосхан соонда чабан полысчызы полып тоғынчатхан Роман чон изін үретчеткен, сайбах хылынчатхан кізілернең күрезіг апарча. Пу хазыр тартыста чон изінің сын ээзі полчатхан чиит оол чиңіс тутча.

Чиит төлнің чайаачы істенізін, сағыс-көгізін Н.Тюкпиековнаң хости Галина Казачинова паза Андрей Халларов чарытчалар. А.Халларов «Акай» улуғ чоохта чиит оолның школа соонаң чуртас чолын тілепчеткенін чарытча. Чиит кізі прай чүреенең кирі уучазынын чуртынзар тартылча. Мында аның олған тузы ирткен. Акай, чуртаста позының орнын тілеп, аймах-пасха тоғыстар итче, Армияда служить полча. Мында ол, амыр хоних хайраллап, чуртас сурығларына үгренче, аның хылии тыыпча. Мындох, пүүнгі чиит төлнің хылии, сағыссыразы, пілінізі орта хоосталча. Чиит кізінің чолында пасха-пасха хылыхтығ кізілер учурапча. Хыйа чолча даа пар сығарға үр нимес. Че чонның чуртазында чахсы ниме хачан даа азынча. Аннаңар Акай, өкіс тее өссе, хайдағ даа сидіктерні тобырча. Ол чабал-чахсыны пасхалап пілче. Чуртазында иптіг, сіліг нимені орта танып, чахсы хылыхтығ ир өс парча.

Галина Казачинова «Той» улуғ чоохта ідөк чиит төлнің чуртас чолына сыхчатханын хоостапча. Чииттернің улуғларынаң пос ондайлығ палғалызын, ноға улғаат парған Майра Владимировнаның хылии хатығ пол парғанын иргі хонихты сағысха киріп чарытча. Пу хоос оңдайнаң тuzаланғаны авторға толдыра хылых чарыдарға полысча.

Майра Владимировнанаң Таистің омаларында автор наа хоных пүдірерінде араласхан какас ипчілерінің ікі пасха чолын, хылиин хоостапча. Полғаны ла, чуртасха пос оңдайынча хайып, удур-төдір улызызып, үгредізіп, иргінің артхан-халғаннарынаң күресче. Позының чуртазын чоннинаң палғалыстырып, хылиин алыстырча. Автор чиит төлні, улуғларның чолын пазып, аны піліп, олардаң көп нимее үгреніп чуртирға хығырча. Улуғларны ундубин хай чөрзе, олардаң көп нимее үгреніп аларға чарир тіпче писатель. Иди автор, чииттернің чуртазын, істенізін чарыдып, төлленің палғалызын чоллапча.

В.Татарова «Алып Айра суғ» улуғ чоохта, школа хониин чарыдып, чуртастағы аймах-пасха сурығларға теелче. Улуғ чоох кізі көңнін, ол тустардағы төлнің сағыс-көгізін улуғларның чуртазынаң палғалыстыра үзүрче.

Прозаның пасха-пасха жанр көрімнерінде хакас чонның прай совет чонынаң хада Илбек Адалығ чаадағы махачы күрезии хоосталча. Иң пастағызын пу темаа И.Костяков чапсынған. Аның «Чібек хур» романы чонның хылиин хазыр чаада паза тылдағы чуртасты толдыра хоостап чарытча. Паскирнең белорус хыс Галяның сын хынызында писатель чоннар ынархазын, чиитернің көөлбек көңнілерін, иптiг хылыхтарын чарытча.

60 чылларда

Илбек Адалығ чаадаңар теманы Н.Тиников «Кавристің көглері», К.Нербышев «Хорлаңа хара суғ», Ф.Бурнаков «Пора тай нанчым» улуғ чоохтарда, А.Халларов, К.Нербышев чоохтарында тылдағы хоныхты хоостап чарытчалар.

Чаа тузындағы өкіс халған Кавристің үлүзі көп хакас олғаннарның үлүзіне төйі. Оолах аал-хончыхтарның улызыинаң аар чылларны тобырып, чоннаң хада істеніп, үгреніп, чуртаста поэзының орнын таапча, хынған нимезіне үгреніп алча. Н.Тиников хакас чонның чуртазын, кибірлерін, ыр-тахпахтарын өтіре піліп, Кавристің омазын чарыдарында оларнаң тузаланча.

Чонның патриот көңнін чарыдып, писатель тылдағы матыр тоғысты, прай күн чиңіс чағдадарына салылчатханын сын хоостапча. Уғаа чарых, харахха көріндіре чайапча Кавристің олған тузын, аның сохсыныстарын, чобаан,

ирееленіп ала үгренерге күстенчеткенін. Автор, чонның к үгредер кибірлерін тузаланып, чир-чайааннаң палғалыстыра, чонның чуртазынаң тиңе чарыт салған Кавристің омазын.

Ідөк прай чонның чуртазынаң, чир-чайааннаң күс алынып, матырларның хылии тыыпчатханын хоостапчалар К.Нербышев «Хагойахтың «Хорлаңа хара суғ»), Ф.Бурнаков (Күдеттің «Пора тай нанчым») улуғ чоохтар. Авторлар, кічиг олғанның адынаң чоох апарып, чаа тузындағы чуртасты уғаа чарых, толдыра чарытчалар. Олар чонның чобаан, чааға үдесчеткеннернің сыыдын, аалдағыларның тоғызын, аар хониин ситкіп көрчелер. Ол аар чылларда олғанның көңні пасха-пасха чарыдылча. Мына Хагойах аалзар килген хызычакты өкерсініп көрче, сіліг тайға-тағларның сарынын истіпче. Кинетін көө алыс парча. Оолах улуғ өкпеленісте. Автор чиит чүректің алысчатханын, ибіркі чонға хайиин тың иптiг хоостап салған.

Ідөк толдыра, пос оңдайли чарытча чаачы хыс Ленаның, Лизаның, ырчы Туканың, кирі уучаның омаларын. Авторның пай хоос тілі чазы-тайғаларның сілиин, чонның чуртазын харахха көріндіре чайапча. Че автор матырларның омазын тирең чарытпинча, оларның сағызын алғым үзүрбинче. Анзы чоох кічиг оолахтың адынаң парчатханынаңар полча.

К.Нербышев «Ады чох солдат» паза «Артон» чоохтарда ідөк хакас оолларның чаа харбазығларында матыр араласханын, ыырчыны чох идер үчүн тыннарын айабин күрескеннерін чарытча. Ідөк поэзияның чоохтарында автор чаадаң айланған солдаттың («Ондрай тайым»), чаа тузында ирткен олған тузын («Халас тадии», «Төңде»), пүүңгі чииттернің чуртазын, ис-пайға сабылып, тоғыстаң хыйыс чөргенін чарытча (Киик пысхактары», «Тоғазығ» ан. пасх.).

«Халас тадии», «Төңде» чоохтарда А.Халларов, өкіс халған оолахтың көрізінең, ыраххы чаада оолғын чидірген уучаның істі-паары ачып- чөргенін, іче чүреенде ізеніс чітпинчеткенін, чонның удур-төдір улызып чуртапчатханын көзітче. Көп чонның сағызында чаа ам даа тохтабаан. Іче кізі, чобаан пазынып, өкіс халған пала палазынаң чуртап, аны ир синіне өскір парча. Пу ома хакас чонның аллығ чүреен, амыр хоныхха хынызын чарытча.

И.Топоев «Туғаннар» чоохта пүүңгі чииттернің, ис-пайға, арағаа тартылып, улуғ чонның кибірін унзупчатханнарын іле сығарча.

«Иртенгі тан» чыындаа кірген чоохтарда И.Топоев, С.Карачаков, М.Торбастаев паза аннаң даа пасхалары, 80 чыллардағы хоныхтың аймах сариин үзүріп, чир-суғчыларының омаларын хоостапчалар.

80 чыллардағы хакас прозаның арбын өсчөткенің очерк жанры киречілебөкчө. Иди «Ах тасхыл» альманахта, «Ленин чолы» газетада пазаалынча сыххан «Хакас чирінің кізілері» чыындыда сыххан очерктерде чуртастағы талазығлар, матырларның омалары, хыйыстырылбин, сын хоосталча. Очерктерде, иң кирек, тузалығ талазығларға тееліп, авторлар ол тустардағы матырларның піріктірілген омаларын толдыра чарытчалар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.